

med tryckeri i egen regi. Niskanens skildring av Åbo akademis utveckling med frihetstidens utilism, den komplicerade språkfrågan, Aurora-sällskapet, Åboromantiken et cetera utgör egentligen en idéhistorisk studie i sig. Diskussionen om det akademiska livet som kulturellt kapital och de viktiga relationerna mellan Finland och Sverige i kulturellt hänseende hade vunnit på att stramas upp och renodlas mera. Detta hade gärna fått vara en upptakt till studien – lika angelägen som förklaringsmodell som de teoretiska piruetterna kring Bourdieu.

Det är först den andre Frenckell, med samma namn som fadern, som tar ett eget kliv in i den akademiska världen genom att 1776 försvara en avhandling, som han påpassligt dedicerade till bolagsmannen i tryckeriet Carl Hising. Det var tre år före faderns bortgång. Sonen var givetvis skolad i tryckeriryrket och ärvde ett socialt och kulturellt kapital. Successivt lyckades magister Frenckell expandera verksamheten. Frenckell II fick 1786 kontrakt som akademiboktryckare och började förlagsverksamhet med finska psalmböcker och katekeser som bas. Tryckeriet utvidgade sitt tyförråd – en manifestation av det symboliska kapitalet. Åbotrycket kom att uppnå hög typografisk kvalitet under den gustavianska tiden. Frenckell blev känd för att följa modet i sina stilval under Porthans tid som vetenskaplig inspiratör i Åbo. Boktryckarsonen raffinerade familjeföretagets varumärke i estetiskt hänseende. Och 1794 stod Frenckell som ensam ägare till det pappersbruk som Jacob Bremer varit med och startat.

Vid ingången av 1800-talet var Frenckell den yngre en förmögen man. Läroböcker och upplysningskrifter utgivna av Hushållningssällskapet samt ökad nöjesläsning via läsesällskap och lånbibliotek bidrog till att diversifiera tryckalstren. Förlagsverksamheten pockade på. Efter kriget 1808–1809 började den ekonomiska konkurrensen hårdna och 1812 beslutades att göra Helsingfors till huvud- och regeringsstad. Framtiden för Åbo var osäker. Den tredje generationen Frenckell hade 1809 blivit

faktor i Åbotryckeriet. Men det frenckellska tryckeriets monopolställning började alltmer ifrågasättas. 1814 bildades bolaget Frenckell & Son – man konverterade sitt kapital. Efter Åbo brand 1827 startade bokhandel och boktryckeri i Helsingfors. Den frenckellska firman fanns nu i både Åbo och Helsingfors.

I bourdieuska termer hade boktryckeriverksamheten under de första årtiondena av 1800-talet utvecklats till ett självständigt autonomt fält med tydliga polariteter mellan konkurrerande hierarkier. När man skaffat sig ett varumärke följde även ekonomiska vinster, som skapade symboliska och ekonomiska tillgångar. Namnet Frenckell & Son representerade ett konsekrationskapital i det sociala rummet som kom att leva kvar in på 1900-talet. Först 2008 meddelades att det frenckellska tryckeriet gått i konkurs – Finlands äldsta aktiebolag och Nordens äldsta tryckeri.

Språkliga svagheter i form av felvalda prepositioner och klumpig ordföljd stör läsningen ibland. Teorins applicering på materialet blir stundom baktung och har inte riktigt hunnit mogna. Visserligen återges kartor över tryckeriets placering i staden Åbo, men en kronologisk tryckeriägarlängd hade inte skadat. Läsaren har ibland svårt att hänga med i den historiska framställningen i en för övrigt väsentlig och bitvis spännande bokhistorisk avhandling.

Gunnel Furuland

Carola Nordbäck, *Lycksalighetens källa: kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar 1781–82* (Åbo: Åbo Akademi University Press, 2009). 408 s.

I spåren av ett ökat välbehövligt intresse för religionens betydelse under tidigmodern tid har också predikan kommit i fokus på olika sätt för sjuttonhundratalsforskare inom skilda discipliner. Predikan har studerats inte bara

från kyrkohistoriskt och teologiskt perspektiv, utan också från ett politiskt, språkligt, litterärt eller retoriskt. Skälet är enkelt, predikningar utgör centrala och givande källor. De var inte bara andliga texter, utan hade politiska dimensioner. De utgjorde också stommen i det religiösa vardagslivet samtidigt som predikan var den litterära genre som alla i det svenska 1700-talssamhället kom i kontakt med, oavsett vilken samhällsklass man kom från. Ett problem för forskningen har varit tillgången på material, men även om bevarandegraden av predikningar är förhållandevis låg – det rör sig trots allt om en primärt muntlig genre – finns undantag.

Carola Nordbäck har funnit ett av dessa undantag när hon i sin innehållsrika avhandling analyserar predikningar av den österbottenske prästen och politiske tänkaren Anders Chydenius (1729–1803). Denna avhandling utgör Nordbäcks andra, hon är nämligen dubbeldoktor i historia och teologi. Den första avhandlingen, som snabbt blivit ett standardverk inom sitt fält, behandlade 1720-talets konservativa pietism i relation till samtida luthersk ortodoxi och lades fram i ämnet historia, *Samvetets röst: om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (2004). Den här recenserade boken *Lycksaligheten källa: kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar 1781–82* (2009) utgör hennes andra kyrkohistoriskt inriktade avhandling och den lades fram vid teologiska fakulteten vid Åbo Akademi. Syftet med undersökningen är, med avhandlingsförfattarens egna ord, att "analysera den tankevärld som finns i Chydenius budordspredikningar genom att närläsa texterna och relatera dem till deras homiletiska, moralteologiska och kyrkohistoriska kontexter" (s. 39).

De texter som främst analyseras är så kallade "prispredikningar" från åren 1781–1782. Det vill säga, dessa predikningar skrevs inte som underlag för muntliga framföranden i kyrkan – de var aldrig avsedda att hållas – utan

de tillkom enbart för att sändas in till predikotävlingar. De här aktuella predikotävlingarna utlystes av Theologico-Homiletiska sällskapet som var grundat av ärkebiskopen i Åbo stift, Carl Fredrik Mennander, som praktiskt nog också varit Chydenius lärare. Nordbäck framhåller att mediet därmed är primärt skriftligt, inte muntligt, vilket självklart har påverkat texterna; till exempel är dessa predikningar mera konstfullt bearbetade. Av en omfattande textmassa (970 sidor predikotext, eller 14 predikningar) har Nordbäck klokt nog valt att begränsa sin undersökning till de elva predikningar som skrevs över de tio budorden (budordspredikningar). Till dessa primärkällor tillkommer också andra: Chydenius politiska texter, andra religiösa texter, hans självbiografi, homiletiska handböcker, katekeser et cetera. Sammantaget vittnar avhandlingen om en imponerande inläsning. Tyvärr saknas personregister, vilket hade varit av stort värde i en undersökning som denna.

Varför skall man då överhuvudtaget bry sig om en, till synes, udda genre som predikningar skrivna för en tävling? Och varför Chydenius? På såväl ett mer övergripande som partikulärt plan ter sig forskningsuppgiften självklar och angelägen. Nordbäck själv framhåller behovet av en "ytterligare revitalisering av det homiletikhistoriska forskningsfältet" (s. 23), som nämndes ovan kan religiösa texter – där förstås predikan enbart utger en del – ge värdefull kunskap, till exempel om 1700-talets idévärld och politiska liv, inte bara om teologiska föreställningar. Chydenius själv var, och är fortfarande, en inflytelserik politisk tänkare som väl förtjänar den uppmärksamhet han här får. Att som Nordbäck gör nu föra samman Chydenius religiösa texter med de politiska för att belysa hans tankevärld visar sig ge rik utdelning: bilden av Chydenius kan genom denna avhandling på många sätt nyanseras och fördjupas. En annan intressant och för avhandlingen central fråga, rör i vilken grad Chydenius var bärare och förmedlare

av upplysningstankar. Här har tidigare forskning ofta betonat hans radikalitet. Nordbäck citerar omdömen om Chydenius som "liberal", "upplysningssinnad" och rentav "demokrat" (s. 15). Genom sin undersökning kan hon nyansera och historisera påståenden som dessa, men hon visar också övertygande att bilder av 1700-talets upplysning förtjänar att återges i gråskalor, inte svart eller vitt.

Avhandlingen är indelad i sju kapitel, där de första fyra (nära hälften av avhandlingen) diskuterar utgångspunkter och kontexter och de avslutande tre innehåller analyser av Chydenius texter, först predikningar och därefter i det avslutande kapitlet politiska texter. Som framgick av det citerade syftet är fokus satt på det Nordbäck kallar "kontextuell närläsning", om man vill uttrycka det annorlunda, noggranna analyser av texter satta i sitt historiska sammanhang. Kontexterna i detta fall är främst idéhistoriska, med självklar tyngdpunkt på teologi, samt kyrkohistoriska – inte socialhistoriska. Fokus ligger alltså på diskursen, inte på Chydenius som person.

Det första kapitlet redovisar i gängse ordning syfte, metod, teori och tidigare forskning. Teoretiskt och metodiskt är avhandlingen eklektisk, vilket också påpekas av Nordbäck själv. Begreppshistorisk teori (Quentin Skinner och Reinhart Koselleck) paras och kompletteras med teorier om språk, främst Ludvig Wittgensteins tankar om språkspel (Nordbäck använder termen "historisk djupgrammatik" för att beteckna det wittgensteinska perspektivet), men även metoder och angreppssätt hämtade från semiotik och retorik. Det bakomliggande motivet anges vara att skapa en "dubbelriktad blick, å ena sidan riktad mot den egna forskningstraditionens terminologi och begreppsval, å andra sidan en semantisk lyhörddhet för det historiska språkbruket i det undersökta källmaterialet" (s. 29). När all denna teori skall sättas i användning undrar jag ibland om resultat och slutledningar egentligen alltid hade krävt en så tung arsenal. Ett

exempel kan ges från slutet av undersökningen där Nordbäck tolkar Chydenius sätt att förhålla sig till olika begrepp genom att koppla in modern semiotisk teori, med termer som antonymi, taxonomi, hyperonym, kohyponom och meronym. En av poängerna är bland annat att visa hur Chydenius i sina utläggningar om budorden arbetar med motsatser, ett förbud hade både en positiv och en negativ aspekt ("du skall icke" implicerade också ett "du skall"). Det är verkligen intressanta resultat som Nordbäck redovisar rörande Chydenius argumentationsteknik och om de betydelseförskjutningar som sker i hans texter, men frågan är vad semiotiken tillför. Detta hade nog kunnat sägas mer direkt och med bibehållen analytisk precision, utan att lägga på denna förhållandevis tunga teoretiska överbyggnad. En annan nackdel är också att Chydenius egen röst blir svårare att uppfatta, när ett lager av teori läggs mellan hans texter och den nutida läsaren. Vilket i sin tur kan synas vara något paradoxalt med tanke på avhandlingens historiserande syfte.

En annan, och med denna fråga sammanhängande faktor, rör användningen av retorik. Om merparten av den teori och metod som används är relativt avancerad, gäller det inte den som hämtas från retorikhistoriskt och retorikvetenskapligt håll. Nordbäck lutar sig när det gäller de retoriska aspekterna ganska tungt främst mot i och för sig hedervärda, men basala undervisningsböcker i retorik, som Lennart Hellspongs *Konsten att tala* (1992) och *Metoder för brukstextanalys* (2001) samt dennes och Per Ledins *Vägar genom texten* (1997). Gängse retoriska handböcker, framför allt *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, saknas däremot. I jämförelse med de språkfilosofiskt avancerade perspektiv som anläggs i denna undersökning ter sig valet av basal retorisk metod något märkligt. Här hade jag önskat att Nordbäck ägnat retorisk teori samma uppmärksamhet som den övriga och lyft in en mer avancerad modell för argumentationsanalys. Detta kan utsträckas till att

gälla de diskussioner som rör retorikhistoriska förhållanden. Om valet av teologiska/kyrko-historiska källtexter utnyttjas sorgfälligt, kan inte detsamma sägas om de retorikhistoriska, vilka bland annat används när samtida homiletiska mönster skall tecknas. En viktig fråga rör därtill hur klassisk retorisk teori aktiveras i olika sammanhang; det är ju under slutet av 1700-talets som klassisk retorik ifrågasätts och omtolkas, vilket även får konsekvenser för homiletiska ideal. Med hjälp av retorisk teori skulle dessutom en mer finkalibrerad diskussion kunnat föras rörande argumentationen sedd till (tänkta) mottagare. Som nämndes är avhandlingen främst diskursanalytisk till sin karaktär och inte riktad mot sådant som diskussioner av tänkta läsare, mediets betydelse, spridning av predikotexter, reception eller dylikt. Men en analys av övertygande språkarter implicerar med nödvändighet tänkta mottagare för argumenten. I inledningen till avhandlingen går Nordbäck kort in på tänkta och verkliga mottagare till predikningarna. De primära mottagarna kan kanske sägas vara de teologiskt ytterst kompetenta bedömare av predikningarna, samtidigt angavs instruktionerna för tävlingen att de skulle kunna användas som mönster för yngre präster. Därmed riktas texterna inte bara mot den teologiskt kompetenta mottagaren, utan också indirekt mot en 'vanlig' församlingsmedlem. Har prispredikningarna därmed dubbla syften och teser som avspeglar sig bland annat i språkbruket? En fördjupad retorisk diskussion av argument och syfte i förhållande till publiken hade kunnat fördjupa diskussionen och ge relief till de begreppsutredande resonemangen.

Som nämndes upptar den kontextuella delen av avhandlingen de första fyra kapitlen och bakgrunderna till de egentliga analyserna är därmed omfattande. I avhandlingens andra kapitel beskrivs den lutherska trosvärlden under första hälften av 1700-talet, alltså innan Chydenius ens är född. Det finns dock vissa poängar med att arbeta på detta sätt, bland

annat kan Nordbäck utreda vissa centrala begrepp: ortodoxi, tro, tvivel, villfarelse och så vidare, vilket i sin tur har ett klart egenvärde. Begreppen blir sedan också centrala i analyserna av Chydenius texter. Hur kunde egentligen tro uttryckas språkligt? Utredningen görs i första hand med hjälp av samtida teologiska källtexter. Efter att ha lagt detta fundament går Nordbäck vidare för att i kapitel tre utifrån samma perspektiv ge en belysning av sjuttonhundratalets andra hälft och hon kan lyfta fram de förskjutningar som sker inte minst när det gäller tanken på individens egen förmåga att ta ställning i trosfrågor. Men Nordbäck påpekar också klokt nog att de förändringar som kan avläsas på teoretisk nivå inte innebar att präster faktiskt aktiverade detta i sina predikningar. I det följande kontextuella kapitlet ges en granskning av predikosynen som sådan, baserad på bland annat kyrkolag och predikohandböcker. Värdet av detta kapitel är stort och Nordbäcks uppsamlande redogörelse kommer att glädja efterkommande forskare. En vän av ordning kan dock påpeka att hänvisningen till tidigare forskning är något snål, till exempel saknas Göran Stenbergs avhandling *Döden dikterar: en studie av likpredikningar och gravtal från 1600 och 1700-talen* (1998), vilken – trots att den behandlar likpredikan – innehåller värdefull information och generaliserbara iakttagelser om predikan under perioden.

Kontextualiseringen tar alltså i denna avhandling upp ett väsentligt utrymme, och först efter dryga etthundrafemtio sidor får vi på allvar möta Chydenius egna texter. Nordbäck har valt att göra en tematisk disposition när det gäller analysen av budordspredikningar i det femte kapitlet. Analyserna är resultatrika och det är särskilt spännande när Nordbäck visar på hur Chydenius brottas med att föra samman en ny tids tankar med äldre teologi, till exempel när det gäller den framväxande vetenskapliga diskursen. Nordbäck väljer också programmatiskt att avstå från att sätta in Chydenius i såväl någon tanketradition, eller "ism"

som samtida teologisk skolbildning. Skälet är en sympatisk önskan att inte förenkla hans texter. I stället går Nordbäck vidare i det sjätte kapitlet och söker via språkbruket mönster hos Chydenius. I detta avsnitt tydliggörs de ständiga förskjutningar och (om)definitioner som sker i den chydeniuska tankevärlden.

I det avslutande kapitel 7 får så läsaren möta Chydenius politiska texter som sätts i relation till de religiösa texterna med fokus på begreppet "frihet". Begreppet används inte hos Chydenius som hävstång för att argumentera för religiös eller moralisk frihet, utan i stället rör det "friheten att utöva de grundläggande mänskliga rättigheterna" (s. 365). Grunden för friheten var också en balansgång för staten, där den utan att reglera allt för mycket samtidigt stadfäste den goda lagstiftning inom vars ram människor gavs möjligheter att skapa goda liv. Lagen blir därmed betydelsefull inte bara i religiöst hänseende. Varje medborgare skulle ha "grundläggande rättsäkerhet" (s. 375). Tillsammans med begreppet frihet utgör också begreppet lycksalighet ett centralt politiskt begrepp hos Chydenius. I ett analogiresonemang med fysikaliska lagar kan Chydenius argumentera för att människans strävan efter lycksalighet närmast är en naturkraft i paritet med strömmande vatten – att försöka dämna upp det är att gå emot naturen.

Sammantaget identifieras sju centrala begrepp i Chydenius religiösa och politiska skrifter: natur, egenkärlek/egenytta, lycksalighet, förnuft, frihet, lagen och slutligen sanning. En del av begreppen sattes ibland i motsatspar, eller kunde ha en dubbel betydelse (både positiv och negativ); Chydenius prövar, bänder och sätter begrepp i nya konstellationer. Hans tankevärld undandrar sig därmed all förenkling, bland annat eftersom den hämtar sin näring ur gamla mönster och för in beprövade, gängse begrepp i nya sammanhang, för en ny tid. Här kan Nordbäckens insats ses som ett viktigt bidrag till de senaste årens 1700-talsforskning som bryter ny

mark genom att på allvar ta itu med att möta 1700-talets tänkare utifrån deras egna villkor. Därmed synliggörs också förhandlingar och förskjutningar, snarare än brott och skarpa motsättningar. Nordbäck konkluderar på ett ställe i avhandlingen: "många av de begreppshistoriska förändringar som skett genom teologihistorien har pågått inom ramen för befintligt terminologi" (s. 339).

Som framgått av min recension kräver boken en hel del av läsaren. Detta är en ytterst grundligt genomförd och bitvis spännande undersökning, men med hög densitet och många ganska abstrakta, eller rentav snåriga avsnitt. Det tar också enligt mig alltför lång tid innan vi på allvar får möta boken huvudperson. Men för den som tar sig an läsningen väntar en rik utdelning: Nordbäck har öppnat ett nytt fönster ut mot 1700-talets religiösa och politiska värld.

Ann Öhrberg

Jouko Nurmiainen, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä*, Bibliotheca Historica 122 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009). 236 s.

Bernard Mandeville är kanske mest känd för sin teoretisering kring samlad egennytta som katalysator för det allmänna bästa, speciellt i den berömda *Fable of the Bees* (första upplagan 1714). Egennyttan och det allmänna var centrala för 1700-talets diskussioner om överflöd, politisk ekonomi och patriotism, och dessa begrepp har ofta uppmärksammats i forskningen, inte minst den forskning som spåret framväxten av den moderna ekonomiska människan. Jouko Nurmiainens avhandling *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä* (Framsteg och det allmänna bästa i frihetstidens svenska politiska språk) tar upp temat i ett svenskt sammanhang, ur